

“Viņš mīl bibliotēku un viņam ir vēstures virzīts un apgarots prāts”

Māra Grudule

Par Kristīnes Zaļumas monogrāfiju *Vidzemes muižas un to bibliotēkas* (Latvijas Nacionālā bibliotēka, 2022)

Apjomīgais, nedaudz vairāk kā 700 lappušu garais pētījums, ja saskaita kopā divus sējumus un burtnīcu ar tabulām, aizved mazzināmā pasaulē – aizgājušos laikos un svešādās telpās. Kaut arī virsraksts piesaka ieskatu Vidzemes muižās un to bibliotēkās, tēma risināta daudz plašākos Eiropas un Baltijas kontekstos, Vidzemei pievērstoties tikai otrā sējuma otrajā pusē. Kristīnes Zaļumas monogrāfija apkopo pētniecisko pieredzi vismaz divpadsmit gadu garumā. Šķiet, sākuma nodabās iestrādāts arī maģistra darba *Izdevumi par Latvijas muižām un pīļim: grāmatniecības aspekts* (2011) materiāls. Uz pētnieces publikācijām un viņas sarūpēto lielisko izstādi *Neredzamā bibliotēka* LNB jau atskatījies Pēteris Bankovskis jaunākajā *Domuzīmes* numurā (2023, 3).

Izdevuma pirmais sējums sniedz ieskatu Baltijas vēsturē (18.gs.–20.gs. pirmā puse), pievērstoties arī muižu veidu un to klasifikācijas skaidrojumam. Mainoties politiskajai piederībai un pakļaujoties valdnieku interesēm, pārmērītas zemes, sprautas īpašumu robežas un noteiktas pārvaldes formas. Iespējams, šis ir pirmais darbs latviešu valodā, kurā tik skaidri un uzskatāmi raksturots katrs no muižas tipiem konkrētā vēstures nogrieznī. Piedāvājot analogus vācu un krievu nosaukumus, precizēta un līdz ar to stabilizēta arī latviešu terminoloģija. Pirmais sējums ir parocīgi lietojams izpratnes ieguvei par alodālmuižu, dzimtsmuižām, ķīlas muižām, kroņa muižām, žēlastības muižām, dāvinātajām muižām, valsts muižām u. tml. Līdzīgi precīzi un noderīgi ir arī muižas sociālo grupu portreti, šķirot vairākas kategorijas – muižas ierēdņus, kalpotājus, nolīgto un algotos muižas amatniekus, muižas kalpus u. tml., kā arī skaidrojot zemnieku saimniecību sociālo uzbūvi un attiecības ar muižu. Pirmais sējums noderēs arī kā rokasgrāmata ikvienam Baltijas kultūrvēsturiskās prozas lasītājam, padarot skaidrākus Andreja Upīša, Antona Tamsāres, Māteru Jura, Alekša Kīvi, brāļu Kaudzīšu, Alfrēda Dziļuma, Andrieva Niedras un citu latviešu un igauņu romānu kontekstus.

Kristīne Zaļuma ārda arī vienu otru stereotipu, piemēram, norādot uz latviešu zemnieku turības līmeni 19. gadsimta otrajā pusē un maz zināmo, kaut arī nelielo, tomēr būtisko, latviešu muižniecības slāni. To raksturojot, pavīd atsauce arī uz Alunānu dzimtu (I, 159). Starp citu, latviešu klātesamība vācu muižniecības vēstures stāstā meklēta un atrasta viscaur. Tā starp muižas kalpotājiem savu vietu radis bibliotekārs un jaunlatvietis Māteru Juris. Pamanīts un aktualizēts arī 48 Vidzemes pareizticīgo mācītājmuižu (1783–1924) jautājums, kas pareizticības un luterānisma, latviešu un krievu kultūras miju dēļ būtu atsevišķa pētījuma vērts (I, 123). Jānožēlo, ka mācītājmuiža vispār kā īpaša muižas tips un tās bibliotēka, kā norāda pati autore, atstāta ārpus pētnieciskā loka. Tomēr nākamajiem lasītājiem par mierinājumu jāatzīst – robeža gluži gar tās sētu nav vilkta. Tiklāt, cik bez latviešu tautas apgaismības Baltijas ainavā nav varēts iztikt, likumsakarīgi pavīd arī mācītāja un viņa muižas tēls.

Jau pirmajā sējumā skaidri iezīmēts muižu skarbais liktens. Kopš izcelšanās laikiem tās pārdzīvo periodiskus postīšanas viļņus, jo tuvāk 20. gadsimta pirmajai pusei, jo biežāk.

Otrais, gandrīz 500 lappušu biežais sējums veltīts muižu bibliotēkām. Kristīne Zaļuma atskatās uz Centrāleiropas (Francijas un Vācijas, Austrijas, Ungārijas un Čehijas), Austrumeiropas (bijušās Polijas–Lietuvas lielvalsts teritorijas un Krievijas), kā arī Baltijas reģiona (Igaunijas, Kurzemes-Zemgales un Latgales) muižām un to bibliotēkām, pamazām nonākot arī līdz Vidzemei. Eiropas telpas apraksts ir kompilatīvs, bet noderīgs. Tas, pirmkārt, pasvitro noteiktam laikmetam raksturīgas visai muižu bibliotēku kultūrai kopīgas īpatnības, piemēram, privātā bibliotēka kā muzeja un zinātņu akadēmijas sākotne, kā arī problēmas – sabiedrības virsrīlņa sakrāto kultūras vērtību postīšana, kolekciju sadalīšana, pārvešana un izvazāšana, grāmatu degšana un mirkšana ūdenī un sniegā, zagšana un slēpšana revolūciju un kara laikos. Otrkārt, tas atgādina, ka vācieši, t. sk. Baltijas vācieši Eiropā ir bijuši rietumu un austrumu kultūras sakaru stiprinātāji, kultūru migrācijas un kultūrpārneses nodrošinātāji – privātās bibliotēkas, to saturs un papildināšanas ceļi tam ir brīnišķīgs piemērs. Treškārt, tas tiecas rast arī katra reģiona muižas bibliotēkas specifiskās īpatnības, piemēram, latīņu un poļu valodas dominanti grāmatu izvēlē un masveidīgu postījumu sākotnī jau 19. gadsimta vidū dumpju laikā Polijas–Lietuvas lielvalstī un arī Latgalē un pīētistu literatūras pastiprinātu klātbūtni Vidzemes muižu bibliotēkās u. tml. Treškārt, monogrāfija pārliecinoši pierāda, ka grāmatu zaglim un bibliotēku postītājam nav ne tautības, ne vecuma, ne sociālas kārtas ierobežojuma.

Ieskats Vidzemes muižu bibliotēkās veidots, vispirms vispārīgi atzīmējot kopējās tendences no to rašanās sākuma, galvenokārt apgaismības laikmetā, līdz 20. gadsimtam. Aizraujošs ieskats grāmatu īpašumzīmju aprakstā un apkalumu un slēdžu pētniecībā atklāj, cik kultūrvēsturiski svarīga loma var būt pat šķietamam sīkumam. Lietpratīgi raksturota arī krājuma organizācija, lasīšanas kultūra, apgaismojums, kā arī bibliotēku saglabāšanas problēmas. Patī muiža kā robežtelpa starp latviešu zemnieku un vācu virsrīlņa pasauli uzrāda saskares punktus ar latviešiem, veido līdzsvarotas pārejas no vācu uz latviešu literatūru un reizē arī raksturo daudzvalodīgo Vidzemes lasītāju telpu: tipogrāfijas ražo lektūru ikvienam, kas ir gatavs maksāt. Tā pētnieces skatiens slīd pāri no Maztraupes muižnieces fon Meendorfas franču apgaismotāju un angļu dzejas darbiem pie Peltsamā publicētā izdevuma *Latviešu Arste*, no Diķu muižnieka fon Tizenhauzena pie Jāņa Peitāna latviskotajiem Šillera *Laupītājiem*, no Mujānu muižas fon Mekiem pie Garlība Merķeļa tekstu cienītāja muižas sulaiņa latvieša Gotharda Johansona. Grāmatveikali, bibliotēkas un lasāmbiedrības atklāj Vidzemes kultūrvīdi negaidīti jaunā rakursā. Labi zināmā brāļu draudzes atbalstītāja Valmiermuižas īpašniece Magdalēna fon Hallarte – izrādās – ir arī grāmatu izplatītāja latviešu zemnieku vidū (II, 264), savukārt atmodas laikmeta latvieši muižu bibliotēku īpašniekiem pat veltījuši sulīgas anekdotes (II, 266), bet omulīgais klubkrēsls uznirst jaunā veidolā kā ērts lasīšanas un fotogrāfiju vērošanas, tātad – pasaules izziņāšanas veids (II, 296).

Otro sējumu noslēdz atskats uz bibliotēku un grāmatu likteņiem 20. gadsimta pirmās puses lielo katastrofu (revolūcijas, varas maiņas, abi pasaules kari) laikā un starpkaru perioda Latvijā. Izvēloties piemērus un konkrētas epizodes, prasmīgi pārstatīti akcenti no ierastā pie negaidītā. Tā piemēram, 1905. gada revolūcijas laikā latviešu bibliofils Jānis Misiņš iesaistās vācu muižnieces Tranzē-Rozenekas bibliotēkas glābšanā. Lielstraupes barons fon Rozens pats iniciē sava īpašuma degšanu, lai saņemtu apdrošināšanas kompensāciju, bet latviešu vēsturnieks Arveds Švābe nespēj gaisināt sirdsapziņas ēdas par nenovērsto muižas arhīva bojāeju. Atskatu vēsturē noslēdz ainas no Latvijas Nacionālās bibliotēkas krājuma veidošanās sākotnes, to komplektējot arī no izglābtajām bijušo muižu grāmatu kolekcijām, grāmatas žāvējot, tīrot un kārtojot, dzēšot bijušā pēdas un reģistrējot, pārdodot un arī atdodot atpakaļ to bijušajiem īpašniekiem. Monogrāfijas noslēgums ir visai simbolisks: Kristīne Zaļuma šobrīd ir LNB Letonikas un Baltijas centra vadītāja, līdz ar to šo monogrāfiju var uzskatīt arī par viņas veltījumu savas darbavietas krājuma veidošanās vēsturei. Starp citu, arī lielākā daļa kvalitatīvo, tekstu papildinošo attēlu ir tieši no LNB krājuma. Monogrāfijas divsējumu pielikumā jeb burtnicā ievietotās tabulas atspoguļo pētījuma gaitā iegūtos statistikas datus, bez pamatīgas iedzīlīnāšanās tajās ne viss ir viegli izprotams.

Pētījuma milzīgais apjoms ir radījis tā pārskatāmības grūtības, ar to, iespējams, skaidrojama atkārtošāns un vietumis arī nepietiekami pamatotie spriedumi. Tā piemēram, ir pārvērtēti Baltijas vācu muižniecības filantropiskie centieni tautas apgaismības laikmetā: atbilstoši piedāvātajiem faktiem latviešu grāmatu dāvinājumi neiziet ārpus reliģiskās literatūras aploka, tādējādi tautas apgaismības pamatīdeju – zemnieku izglītošanu plašā, t. sk. sadzīvisku un populārzinātnisku jautājumu spektrā – tā arī neaizsniedzot. Centieni ierobežot latviešu lasītāju intereses atklājas arī Aronu Matīsa pieredzē – neviens no vācu muižniekiem, kur bibliotēkas viņš vēlējis izmantot pašizglītbai, nav ļāvis lasīt laicīgu literatūru (II, 221). Monogrāfijas galvenais trūkums ir pārlietu vieglā attieksme pret citātiem, tos brīvi iepludinot savā tekstā, vietumis izmantojot pēdīņas, vietumis ne, kā arī nenorādot runātāju. Dažam vēstītājam ir īpatnējs izteiksmes veids, ar Kristīni Zaļumu viņu šķir pāris gadsimti, cits izsakās barokāli uzputotās metaforās, kāda cita asociatīva frāze negaidīti izlec no autorees vienmērīgi skaidri, zinātniski plūstošās valodas. Tas viss – nav noliedzams – pievērs uzmanību un aizrauj lasītāja fantāziju sen nogrimušā pasaulē daudz veiksmīgāk nekā kailu faktu, skaitļu un procentu virknes, bet arī apgrūtina ar vēlmi atklāt šo vēstītāju vārdus un avotus. Un atsaucies ir. Gan ne zemsvītrā, lappušu apakšā – kā būtu visērtāk, bet abu sējumu beigās, arī trīs un četru ciparu skaitļu veidā. Lasītāj, brunojies ar pacietību un meklē! Tādējādi citāti no daiļliteratūras un memuāriem, arī no subjektīviem rakstiem presē, visticamāk – negribēti, ieguvuši vispārīnājuma raksturu. Kas reiz izteikts ar ironiju, tagad kļuvīs par spriedumu.

Pāris piemēri. Kristīne Zaļuma raksta: “par labāko laikrakstu latviešu valodā uzskatīja *Latviešu Avīzes*, laikrakstus *Balss* un *Baltijas Vēstnesis* uzskatīja par “pelavām un nezālēm, kas ļaudis cēla nemieru”.” (II, 282) Komentārs diemžēl neseko. Vai būtu revidējams priekšstats par tautas atmodas ideju nesēju *Baltijas Vēstnesi*? Nē, protams, te citētas baznīcā dzirdēta vācu mācītāja pārdomas – tātad tas ir mācītāja viedoklis par latviešu presi un nav vispārīnāms. Un citur: “19. gs. otrajā pusē grāmatas lasīja maz, bet tās arī bija maz pieejamas, īpaši latviešu valodā; Bībele, dziesmu grāmata, kalendārs, sprediķu grāmata un tas būtībā viss.” (II, 282) Pirmajā brīdī šķiet, ka sajaukti gadsimti, bet nē, patiešām ir runa par laiku, kurā jau publicēti *Mērmieku laiki*, eposs *Lāčplēsis* un latviešiem ir virkne dziļpārdoķļu, ne tikai *Grāfa lielmāte Genoveva*, bet arī pilsētu un lauku ļaužu vidū iecienītās ziņģu kabatas grāmatīņas. Kā lasāms monogrāfijas atsaucē, arī tas ir citāts no kādas 1910. gada publikācijas laikrakstā *Avots*. Ar laika distanci atskatoties, kādam J. Putnuerglim acmredzot tā bija šķitis. Tipiska bibliofila raksturojums Zaļumas tekstā iecerējais no Oskara Grosberga romāna *Mežvalde* (II, 266), savukārt trīs Vidzemes muižniecības lasītāju tipi – no fon Menzenkampfa memuāriem (II, 266). Teksts nekļūtu ne par matu sliktāks, ja tajā tiktu pieminēti citātu autori! Rūpīgi izstrādātajiem personu un vietu (muižu) rādītājiem diemžēl nav lappušu norāžu. Arī tas ir skumjš pārsteigums. Norāžu esamība noteikti būtu paplašinājusi grāmatu lietotāju, novadpētnieku, loku. Bet tie ir sīkumi uz vērienīgā izdevuma fona.

“Kāds ir bibliotēku vēsturnieka portrets?” jautā Kristīne Zaļuma. Un pati arī atbild ar Filisas Deinas (*Phylis Dain*) vārdiem: “Viņš mīl bibliotēku un viņam ir vēstures virzīts un apgarots prāts. Viņš ir humānists un vēsturnieks ar tieksmi iegūt jaunās zināšanas un nepārtraukti mācīties” (II, 32). Deins sava raksta oriģinālā angļu valodā lieto pirmās personas daudzskaitļa formu “mēs”. Un patiesi – Deina redzesloks iekļauj arī šīs lieliskās monogrāfijas autori. Šaubu nav.